

З історії Другої світової війни

С. А. МАКАРЧУК (Львів)

ПЕРЕСЕЛЕННЯ ПОЛЯКІВ ІЗ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ В ПОЛЬЩУ у 1944—1946 рр.

Тема евакуації польського населення із західних областей Української РСР у Польщу і відповідно українського населення з території повоєнної Польської держави в Україну, на перший погляд, досліджена ніби повно. Відомо, що взаємне переселення відбувалося на виконання Угоди між Урядом Української РСР та Польським Комітетом Національного Визволення (ПКНВ), підписаної 9 вересня 1944 р. у Любліні. Угоду підписали М. Хрущов і Е. Осубка-Моравський. Згідно з Угодою, взаємне переселення великих мас людей, до 9 вересня 1944 р. навіть ще не облікованих, мало бути проведене в дуже короткий термін — з 15 жовтня 1944 р. до 1 лютого 1945 р. Офіційно переселення чи виселення називалось евакуацією “добровільною, і тому примус не може бути ні прямо, ні посередньо”¹. Сторони Угоди брали на себе зобов’язання надати переселенцям, які перебували до їх країн, грошові позики в сумі 5 000 радянських рублів або ж еквівалентну суму в польських злотих. Кожному евакуйованому дозволялося перевозити з собою продукти харчування, господарський реманент, побутове майно загальною вагою до двох тонн та гроші до 1 000 рублів, а селянам також їхню худобу: коней, корів, овець, свиней, домашню птицю тощо. Житлові і господарські будівлі, полишені переселенцями, земля, ліс, луки, угіддя та окремо посіви підлягали опису та внесенню в необхідні для евакуації документи з тим, щоб після їх пред’явлення за місцем прибуття переселенці могли отримати відповідну компенсацію, тобто двір, житло, землю або грошову суму, чи матеріальну компенсацію. За кожний залишений за місцем попереднього проживання гектар посіву переселенець мав одержати на місці прибуття чотири центнери зерна².

Після підписання Угоди в областях України проводились облік польського населення, що мало підлягати евакуації, а також реєстрація тих, хто “добровільно” зголошувався на виїзд. У Волинській області ще за тиждень до підписання Угоди, на 1 вересня 1944 р., було обліковано 41,8 тис. поляків. У Рівненській — станом на 15 грудня 1944 р. підлягало переселенню 14,5 тис. сімей, або ж близько 50 тис. осіб³. У Львівській області до 5 грудня 1944 р. було обліковано 44 832 польські родини, або ж 162 229 осіб, які підлягали евакуації, в тому числі у Львові — 24 180 родин (84 681 чол.)⁴.

Реєстрація польських сімей на виїзд до Польщі продовжувалася й у 1945 р., а практично аж до часу завершення переселень. Наймасовішим

був виїзд польського населення з Тернопільської області, в якій до 1 жовтня 1945 р. зареєструвалися і одержали евакодокументи для виїзду в Польщу 76 177 сімей (226 952 особи)⁵. Так само протягом усього часу депортації тривало уточнення кількості поляків, які підлягали виїзду з Дрогобицької та Станіславської областей.

Але особливо коригувалися строки виконання Угоди від 9 вересня 1944 р. Вже до кінця 1944 р. стало цілком очевидним, що завершення депортацій до 1 лютого 1945 р. неможливе. Практично у грудні 1944 р. та січні 1945 р. вони тільки розпочалися. Наприклад, до 5 грудня 1944 р. з 87,7 тис. поляків Львова, які обліковувалися, виїхали лише 946 чол.⁶ З огляду на це сторони домовилися продовжувати термін виконання Угоди до 1 травня 1945 р. Коли ж і цей термін виявився нереальним, М. Хрущов звернувся до прем'єр-міністра Тимчасового уряду Польської Республіки Е. Осубка-Моравського з пропозицією перенести дату завершення взаємної евакуації населення на 1 серпня 1945 р.⁷ Але і того часу виявилось недостатньо для завершення масштабної взаємної евакуації. Строк офіційно переносили ще до 15 січня 1946 р. Формально ж про виконання Угоди було оголошено тільки у липні 1946 р.⁸

Як з українського, так і з польського боку було проведено велику організаційну, виконавсько-силову, агітаційну, перевізну, охоронну роботу. Вже 19 вересня 1944 р. Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У прийняли постанову “Про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території Української РСР”, якою було передбачено створення необхідних виконавських структур, визначено області прийому переселенців з Польщі, а також намічено інші заходи на виконання Угоди від 9 вересня 1944 р.⁹ Було сформоване Головне представництво Уряду УРСР у Любліні на чолі з М. Підгорним та в Луцьку на чолі з О. Цоколем. Тимчасовий уряд Польщі сформував представництво Головного уповноваженого ПКНВ у Луцьку на чолі з В. Вольським та в Любліні на чолі із З. Бендажем. На польському боці були створені евакорайони в кожному з повітів, з яких передбачався виїзд українців (у Холмі, Грубешові, Томашові, Замості, Красноставі, Білгораї, Влодаві, Сяноку, Ясло, Новому Сончі, Горлиці). В західних областях УРСР евакорайони було створено в Луцьку, Ковелі, Володимирі, Рівному, Дубному, Львові, Бродах, Кам'янці-Бузькій, Золочеві, Раві-Руській, Дрогобичі, Стрию, Самборі, Ходорові, Тернополі, Чорткові, Крем'янці, Станіславі, трохи пізніше — у Чернівцях¹⁰. Заступниками державних уповноважених на рівнях державному та евакорайонів були офіцери органів НКДБ або відповідної польської служби безпеки.

В розпорядженні названих структур для евакуації населення були відповідні збройні підрозділи та цивільні службовці. Як правило, уповноважені як Уряду УРСР, так і ПКНВ виконували свої функції в тісному контакті з партійними органами та державними органами влади.

Створені з обох сторін кордону евакоструктури мали розпочати свою діяльність з 15 жовтня 1944 р.

На виконання Угоди протягом 1944—1946 рр., за підрахунками польського автора Єжи Кохановського, з УРСР у Польщу було евакуйовано 787 524 особи¹². Український дослідник з Тернополя Сергій Ткачов і професор Володимир Сергійчук називають 789 982 особи, які й були евакуйовані у 1944—1946 рр. із західних областей УРСР у Польщу¹³, у тому числі з Волинської області 64 798 чол., з Рівненської — 69 075, з Тернопільської — 233 617, зі Станіславської — 77 930, Львівської — 218 711, Дрогобицької — 115 278, з Чернівецької — 10 573 чол. Серед евакуйованих етнічних поляків було 746 993 чол., євреїв — 30 406, інших — 1258¹⁴. Київська дослідниця

Ольга Буцько пише, що серед евакуйованих з України в Польщу було 766 206 поляків, 33 158 євреїв, 9 918 українців, 488 росіян, 45 білорусів, 600 представників інших національностей¹⁵ — загалом 810 415 чол. До речі, цю ж цифру подавали автори відповідного параграфа відомої монографії “Торжество історичної справедливості” М. Драк та В. Огоновський¹⁶. Можливо, у майбутньому питання про кількість евакуйованих буде уточнюватися, проте автор даної публікації має намір зупинитися на інших аспектах теми.

Насамперед мова піде про сприйняття польським населенням Угоди від 9 вересня та про його ставлення до евакуації; по-друге, про методи радянської влади, спрямовані на виселення поляків із західних областей УРСР; по-третє, про умови виселення та евакуації польського населення; а також, по-четверте, про позицію в питанні евакуації поляків із західних областей України польських підпільних структур та офіційних служб Польського уряду.

В роки німецької окупації під впливом різного роду радіопередач Лондонського уряду та дій польського підпілля у польського населення західних областей України формувалося переконання, що після розгрому коаліції фашистської Німеччини Польська держава буде відновлена в кордонах станом на 1 вересня 1939 р., тобто і на території так званих Східних Кресів¹⁷. З таким переконанням польське підпілля Львова планувало встановити свою владу в час відступу німецьких військ ще до вступу в місто Червоної Армії. Як відомо, радянські війська увійшли до Львова 27 липня 1944 р., але ще до цього, за спогадами очевидців, приблизно з 20 липня, тобто за тиждень до повного вигнання німців, боївки АК зайняли окремі громадські приміщення, школи та вивісили на них біло-червоні прапори. Під контролем АК опинилися деякі окраїнні дільниці міста, що перебували осторонь від головних міських магістралей. В районі вулиці Городоцької мали місце розрізнені сутички з німцями, хоч великих боїв аківці уникали. В час вступу у місто Червоної Армії польські прапори майорили на багатьох будинках міста, а на Політехніці — ще й англійський “Юніон Джек”. Радянське командування, однак, не дуже церемонилося з командами АК. Багатьох роззброїли. Одних направили до Армії Людової, інших заарештували. Серед останніх багато пропало безвісти¹⁸.

Ці арешти, однак, не ліквідували у Львові польського підпілля. За донесенням І. Грушецького М. Хрущову від 12 вересня 1944 р., перед приходом Червоної Армії командуючий Львівського округу АК генерал Філіпковський дав наказ, щоб після вступу Червоної Армії “не виявляти всього перед Советами. Всі керівники, які вийдуть з підпілля, повинні на випадок свого арешту... залишити у підпіллі своїх заступників”¹⁹, що й було зроблено. Завдяки цьому після перших арештів керівників і учасників АК польське підпілля продовжувало існувати. Його становили не лише структури АК, а й різні політичні партії та націоналістичного спрямування громадські організації. Від липня 1944 р. до липня 1945 р. органи НКДБ у Львівській області, наприклад, виявили і “повністю чи частково” ліквідували такі об’єднання, як Державна цивільна служба (Państwowa służba cywilna), Делегатура уряду (Delegatura Rzeczypospolitej), Народова організація війська (Narodowa organizacja wojskowa), Народова організація військової жінки (kobiet), Незалежницький конвент (Konwent niepodległościowy), диверсійно-терористичний відділ Львівського обшару АК, відділ легалізації і зв’язку та ін. При тому було заарештовано 1535 польських підпільників, у тому числі генерала Філіпковського, начальників відділів Львівського обшару Квятковського, Кулінського, Віктора, керівників Делегатури Жонду Островського, Гжездзельсько-

го та ін.²⁰ Розуміється, що й після року радянської влади польське підпілля в західних областях діяло. Ще 20 вересня 1945 р. на нараді чільних представників Уряду УРСР (М. Хрушова, М. Мануїльського та ін.) з представниками польського уряду — С. Грабським (віце-прем'єр), Я. Берманом (віце-міністр), В. Вольським (віце-міністр), М. Хрущов зробив заяву такого змісту: “Всі особи, які є в АК і які до 1 листопада 1945 р. з'являться з повинною до органів Радянської влади і заявлять про припинення своєї нелегальної діяльності, не будуть репресовуватися за свою попередню діяльність і можуть вільно реєструватися і евакуюватися в Польщу”²¹.

Ілюзії про прилучення Львова до Польщі вже після розгрому Німеччини та після утворення польського коаліційного уряду продовжували поширювати представники Лондонського уряду та підпільні періодичні видання, що перебували під їх впливом. 13 липня 1945 р. Лондонський уряд поширив документ “Ми вистоїмо”, в якому зазначалося: “Правда” останнім часом писала, що “точка зору СРСР і союзників на питання лінії Керзона є різною. Одним словом, питання приналежності східних районів Польщі залишається відкритим.., визначення границь Польщі повинно вирішуватися на з'їзді трьох... Ждемо спокійно з глибокою вірою, що в остаточному рахунку справедливість переможе, а святі жертви не є даремними”²².

До цього слід додати, що і в офіційних структурах Польського уряду, в тому числі і в тих, які були покликані організувати евакуацію польського населення із західних областей Української РСР, було багато таких чиновників, які так само жили надією на зміну обставин і з цих позицій всіляко гальмували виконання Угоди від 9 вересня 1944 р. Навіть віце-прем'єр Польського уряду С. Грабський, перебуваючи у Львові ще 9 листопада 1945 р. на зустрічі з Комітетом Союзу Польських Патріотів, нібито (за донесенням радянських служб безпеки. — С. М.) мав заявити, що з'явилися надії на загострення відносин СРСР із західними державами, а отже, можна буде ще раз підняти питання про Львів і Вільно²³.

Незважаючи на те, що і лондонський уряд, і польське підпілля в західних областях України рішуче виступали проти виїзду поляків зі Львова та з усіх “Східних Кресів”, що позицію гальмування евакуації часто займали офіційні польські чиновники, в основі негативного ставлення маси польського населення до виїзду в Польщу все ж лежали інші причини. Більшість поляків Львова, Тернополя, Бережан, Давидова, Старого Села, Рясної Польської, Клепарова, Борислава, Стрия, Золочева, інших численних містечок і сіл західноукраїнських земель проживали тут з давніх часів, з діда-прадіда і вважали їх своїм рідним краєм. До аспекту економічно-побутового, що ставав для переселенців вкрай негативним, долучався аспект психологічний, що викликався навічним розставанням з малою батьківщиною.

Радянські служби безпеки уважно вивчали настрої поляків, які підлягали евакуації, шляхом агентурної роботи у виробничих та громадських колективах, методами цензури поштової кореспонденції та іншими способами. В архівах збережено десятки донесень про сотні висловлювань поляків з питання — виїжджати чи не виїжджати. Багато з них навіть відверто висловлювалися за те, щоб Львів і західні області України повернути до Польщі. Директор хімзаводу № 1 Мадера Францішкович заявляв: “Я працюю і працював при радянській владі, але завжди був і залишаюся патріотом Польщі і через це хочу, щоб Львів належав до демократичної Польщі”. Коли ж його офіційно запитали, що він розуміє під “демократичною Польщею”, відповів, що хоче, “аби Польща була радянською, але без колгоспів, і щоб у ній українці не гнобили поляків”²⁴.

Аналогічною була реакція бориславських поляків на Угоду від 9 вересня 1944 р. Робітник бориславської електромережі поляк Станіслав Сало заявив: “Я в Польщу не поїду, мені гарно тут, у мене є будинок, господарство, а туди поїду з голоду здихати”. “Війна ще не закінчилася, — відгукувався з приводу Угоди службовець Міхель Фурович, — невідомо, як повернеться справа. Англія марно держить свої війська в Ірані”. Бухгалтер В’ячеслав Завадський сказав, що Угода 9 вересня “це чергова комедія. Польща все рівно буде радянською, чого я туди поїду”. Робітник-кочегар Канас Павло заявив: “Звідси нікуди не поїду тому, що територія Західної України буде польською”. Директор курорту Стодня висловлював надії, що “Америка ніколи не допустить, щоб земля Західної України належала Радянському Союзові”²⁵.

З часом, коли силовий тиск на польське населення дедалі зростав, частішими ставали песимістичні настрої, мали місце відчайдушні протестні дії. 1 листопада 1944 р. 3—4 тис. поляків Львова здійснили широкомасштабну акцію протесту на Личаківському цвинтарі. На місці захоронень радянських воїнів, які загинули в боях за Львів, були зроблені написи: “Не віддамо Львова СРСР!”, “Слава борцям за польський Львів!”, а на виставленій карті Польщі до 1939 р.: “Що ворог відібрав у нас силою — шаблею повернемо!”

Демонстранти співали “Єще Польска не згінела”, інші польські патріотичні пісні, вигукували антирадянські лозунги на зразок: “Хай живе Польща!”, “Хай живе армія Крайова!”, “Поляжемо трупом, впадемо за Львів, та він буде наш!”, “Геть більшовиків!”, “Смерть більшовикам!” і т. д.²⁶

Розпачливими, але одночасно затятими були заяви львівських поляків після масових радянських арештів, проведених у ніч з 3 на 4 січня 1945 р., коли було “заарештовано антирадянського елементу з числа поляків 772 чол.”²⁷. Працівниця облміськпрому Францішка Дергачевська так відгукнулася на арешти: “Совети хочуть нас, поляків, змусити покинути місто Львів і виїхати в Польщу. Але цим вони нас не заставляють розстатися зі Львовом. Ми терпіли німців, готові терпіти репресії і від Советів, але зі Львова не виїдемо!” Домогосподарка Адамська висловлювалася ще більш рішуче: “Більшовики терплять поразки на фронтах і, боячись, щоб внутрі нічого не трапилося, почали арештовувати поляків. Цим самим хочуть знищити наших польських патріотів. Але цьому не бути. Місто Львів ми залишимо тільки тоді, коли буде знищений останній поляк”. Разом з тим з’явилися й іншого роду настрої, відчуття безвиході. Робітник котельного цеху електростанції Станкевич розмірковував: “Для поляків тепер залишається одне: або їхати в Сибір під гвинтівкою і жити там в ув’язненні, або їхати до себе у Польщу. Зараз у Польщі жити дуже важко, але закінчиться війна і становище поліпшиться, а тут полякам очікувати більше нічого”. Інший робітник міської електростанції Стефан Маланич говорив ще більш визначено: “... Потрібно бігти за зелену лінію, а то нас усіх попереджають у тюрму, а потім у Сибір”²⁸.

Арешти з 3 на 4 січня 1945 р. налякали польську громадськість Львова і регіону. В числі заарештованих були 14 професорів, 6 лікарів, 21 інженер, 3 артисти, 5 ксьондзів, а також підпільники Христина Климчук, студентка Ветеринарного інституту, зв’язкова АК, власник магазину Адам Світальни, член АК, технорук столярної фабрики Владислав Гурко, “польський націоналіст”, графиня Чесновська, за визначенням емгебістського донесення, “злобная польская националистка”, ксьондзи Нападевіч, Хвірут, Петенський, Ляноха та ін. За формальну причину арештів для органів МДБ служили майже надумані звинувачення: срібні вироби, підшивка

100 прим. газети з антирадянським змістом, прослуховування радіопередач у магазині, наявність 15 тис. рублів, книжка Гітлера “Майн кампф”, 300 прим. газети, що випускалася за німців, друкарська машинка, фашистський прапор та ін.²⁹

З кожним днем польське населення почувало себе все невпевненіше. Ось кілька міркувань поляків Дрогобицької області, вилучених з їхніх листів поштовою цензурою в лютому та березні 1945 р. Барбара Чикович з села Сусідовичі Старосамбірського району писала до Станіслава Тирчина в Дашаву: “Можливо, ви маєте намір їхати чи чекати, поки будуть примушувати ... Ми чекаємо, поки будуть нас примушувати, бо їхати нам туди нічого, а тільки, щоб погібати від голоду”. Кароліна Стоцька з Судової Вишні писала Димкевичу у м. Гусятин: “Може, Бог дасть, не потрібно буде нам виїжджати і залишимося на місці. Виїзд був би для нас дуже важким, оскільки можна брати з собою лише дві тонни ваги... Маса людей арештована, як поляків, так і українців”. Білевич з Дрогобича писав на адресу польової пошти до В. Білевича: “Тут робити нам нічого, бо витримати неможливо. З цього всього можна з ума зійти. В селах всі зареєструвалися, але не знаємо, що робити, чи їхати, чи не їхати”. Юлія Свідерська з Ходорова писала до Юзефи Сольської в Копиченці: “...В цьому місяці виїжджаємо на захід. Дуже нам жаль залишати рідний дім і їхати туди на кочове життя. Але надіємося, що доля переміниться і можна буде повернутися назад до своїх порогів”³⁰.

Песимізмом були сповнені листи поляків, піддані радянській цензурі у травні 1945 р.³¹ Але траплялися серед них і кореспонденції, сповнені надіями на те, що поляки ще доб’ються свого: “Ми повернемося і знищимо це плем’я остаточно. Наближається час, що настане мир на світі і свобода нашої незалежної вільної Польщі. Будь вірною і впертою полькою. Не роби плями на честі поляка”³².

Сумніви відносно того, чи виїжджати в Польщу, чи опиратися евакуації, не зникали і після розгрому Німеччини, і навіть після підписання радянсько-польського договору 16 липня 1945 р. Із Щирецького району повідомляли, що поляки, які проживають переважно в українських селах, заявляють: “Якщо виїзд обов’язковий, у примусовому порядку, тоді виїдемо, а якщо не обов’язковий, то будемо жити тут”³³. “Я в Польщу не поїду добровільно, — говорив мешканець с. Лани Барташевський, — я надивився на мазурів і більше жити з ними не хочу. Виїду тільки тоді, коли скажуть, що виїзд обов’язковий і примусовий”³⁴. Викладач Політехнічного інституту В. Січка в листі до Романа Керера в Узбецькій РСР писав, що зі Львова “...виїхали в першу чергу кращі поляки-євреї, займаючи там (у Польщі. — С. М.) керівні пости, крім того, ті, хто бажав замести сліди за собою... Львів опустів, центр міста займають росіяни, вулиці пустіють. Під вечір рух припиняється, всі почувають себе більш упевнено у себе вдома”³⁵.

У серпні 1945 р. поштова цензура Дрогобицької області перевірила 5 тис. 200 листів. У 14 з них поляки писали про необхідність виїзду в Польщу. Цірак Марія з Судової Вишні писала до Цірака за адресою польової пошти: “Ти запитуєш, чи нас заставляють виїжджати, а що нам робити, коли на нас, бідних поляків, прийшов такий неблагополучний час. У нас самих серце крається на частини, а що ж залишається робити, якщо українці говорять, що жоден поляк тут не залишиться, оскільки то їх земля”³⁶. До речі, польські підпільники у своїх коментарях стосовно евакуації дуже часто покладали вину за неї на українців. Звичайно, питання про евакуацію величезних мас польського і українського населення не могло бути

прийнятим на рівні уряду УРСР чи ПКНВ. Угоду 9 вересня 1944 р. мусила ініціювати і санкціонувати Москва. Але певна рація у польських наріканнях на українців теж була. З одного боку, майже демонстративно схвалювала евакуацію поляків зі Львова так звана українська радянська інтелігенція. З другого ж, тиск на польське населення з метою примусити його до виїзду з краю робило антирадянське оунівське підпілля та боївки УПА.

В середовищі тієї української інтелігенції не тільки схвалювали евакуацію поляків, але й висловлювали навіть невдоволення Договором від 16 липня 1945 р. про кордони.

Етнограф М. Скорик, академік М. Возняк, доктор М. Д. Деркач та інші українські інтелігенти вважали, що полякам несправедливо віддали українські землі³⁷. Письменник Петро Карманський схвально відгукувався про суд над 16 польськими політичними і військовими діячами в Москві у червні 1945 р.³⁸

Донесень радянських органів НКВС та НКДБ про терористичні акти бандерівців над поляками в Галичині з 1944—1945 рр. було небагато. У ДАЛО зберігаються повідомлення про розправу над поляками Підкаменя 10—12 березня 1944 р., коли нібито було вбито 300 чол., про розправу над 30 польськими сім'ями в с. Болдури Лопатинського району ще восени 1943 р.³⁹, про вбивство шести польських сімей, за донесенням 16 лютого 1945 р., в с. Лісовичі Стрийського району⁴⁰, про вбивство 16 поляків у с. Соколів в ніч з 19 на 20 серпня 1944 р.⁴¹ та ін. В усякому разі, у звіті Дрогобицького обкому партії за серпень-вересень 1944 р. подавалась інформація про те, що бандерівці знищили 30 польських сімей⁴². Як відомо, з приходом у Галичину Червоної Армії органи НКВС залучали поляків у так звані “истребительные батальоны” (“ИБ”) для боротьби із загонами УПА та підпіллям ОУН. В деяких районах Тернопільської області, наприклад, кількість поляків серед бійців “ИБ” сягала 80 %⁴³. Такі дії радянської влади ставили значну частину польського населення в очах місцевих оунівських підпільників у ряд “совецьких прислужників” і агентів, яких намагалися “знищувати” безвідносно до національного походження.

Фактор українського націоналістичного руху на Волині, зокрема події весни—літа 1943 р., коли у взаємній українсько-польській різні були винищені тисячі поляків і українців, спалені сотні сіл і колоній, був у багатократ небезпечнішим. Він уже від весни 1943 р. викликав масову стихійну втечу польського населення на захід, в корінну Польщу. В історичній літературі немає єдиної думки, скільки ж було тих стихійних, “диких” утікачів.

Згаданий вище Єжи Кохановський у своїй статті наводив два числа “диких” втікачів — перше 22 815 чол., за “Rocznikiem statystycznym” за 1949 р., друге — 200 000 чол., за обрахунками Еміграційної Екзекутиви⁴⁴. Цей автор схилився до думки, що ближчим до правди було друге число. Ми, однак, не поділяємо такого підходу, оскільки число 200 000 біженців суперечить навіть статистиці всього польського населення на Волині. Хоч певні групи “диких” втікачів уже з 1943 р. були навіть з Галичини. Деякі з них після приходу Червоної Армії у західні області України, сподіваючись, що всяка небезпека для них з боку українського руху ліквідована, поверталися у свої рідні колонії і села. Так, 25 вересня 1944 р. на станцію Красне, за доповідною запискою І. Грушецького М. Хрущову від 14 жовтня 1944 р., прибуло аж чотири ешелони таких поляків родом з Красненського, Буського і Глинянського районів⁴⁵.

Коли Червона Армія вступила 27 липня 1944 р. в Перемишль, майбутня державна приналежність міста ще не була визначена, і в місті було

створено райком КП(б)У. Його секретар Орленко повідомляв Львівський обком партії, що і з Перемишля “на польську територію” виїхало 200 сімей поляків⁴⁶.

Очевидно, до “диких” переселенців слід віднести так званих “скомпрометованих”, які виїжджали в Польщу без жодної реєстрації, без евакодокументів, у шафах та скринях і т. ін.⁴⁷

Окрім “мирної” організаційної роботи радянських і польських уповноважених з евакуації населення, керівників та їхніх служб, такої, як проведення реєстрації на виїзд, оформлення евакодокументів, замовлення так званих “поїздів-вертушок” Львів—Сілезія, Ковель—Сілезія та ін., перевезення населення до залізничних станцій, охорона переселенців при залізничних коліях, контроль за майном, що вивозилося, та інших подібних дій, своєрідну спонукальну до виїзду роботу з переселенцями проводили практично всі місцеві партійні й радянські органи, відділки НКВС та НКДБ. У багатьох випадках дії місцевих органів виходили далеко за межі передбаченого Угодою від 9 вересня 1944 р.

Майже повсюдно переселенців, доставлених до залізниці, тижнями і місяцями тримали під відкритим небом в очікуванні поїздів, деякі місцеві органи влади влаштовували перевірку вантажів переселенців і вилучали з них цінні речі. Цікаво, однак, що нападів бандерівців на польських переселенців радянські органи не фіксували. Заступник уповноваженого Уряду УРСР в західних областях України полковник НКДБ М. Гребченко в одній з доповідних записок писав: “За весь період евакуації польського населення бандитських нападів і грабежів поляків на шляху руху від місць вантаження до місць призначення не було зареєстровано”⁴⁸.

Дуже частими були повідомлення про вселення у хати і двори поляків, які ще не виїхали, українських переселенців з Польщі, після чого мали місце різного роду побутові інциденти⁴⁹.

Великого розголосу, наприклад, набув інцидент із вселенням українських переселенців з Польщі у хати поляків, які ще не евакуювалися з с. Сокільники під Львовом. Прокурор Львівської області Корнетов доповідав обкому партії, що голова районної комісії з розселення українців Горбик виписав кільком сокільницьким полякам виклики, за якими вони повинні були 19 липня 1945 р. спакувати майно, вибратися із своїх осель і виїхати до станції відправлення переселенців. Коли цього не було зроблено, 20 липня уповноважений Горбик і уповноважений міліції Гапонюк привели до поляка Кашуби і поляка Соколовського сім'ю українського переселенця Кунацького і зажадали, щоб Кашуба з сім'єю негайно вибирався. 55-річна теща Кашуби підняла крик і плач, на який збіглося близько 30 громадян села. Горбик викликав трьох автоматників і арештував Соколовського та силою виселив сім'ю Кашуби. Незважаючи на це, загальна атмосфера в селі не дала можливості вселити українця Кунацького у “вивільнене” приміщення. Днем раніше подібний інцидент відбувся і при виселенні поляка Дудзяка⁵⁰.

В архівах зберігаються повідомлення і скарги поляків, зареєстрованих на евакуацію, про те, що влітку 1945 р. їм уже не дозволяли збирати врожай, вирощений на власних полях, і вони змушені були виїжджати в Польщу без необхідних запасів продовольства на дорогу. Полька Барабах Н. із Судової Вишні писала в листі на адресу польової пошти, що зареєстрованим на виїзд, навіть біднякам, не дозволяють збирати ні одного снопа: “Що будемо робити, та не знаю. Бідна Марія ходила просити хоч би кілька снопів, та не дали. Поселили українця і сказали, що дім уже не її, і вона не має права навіть копати картоплю...”. “Хто зареєструвався, — писала Тру-

бницька Марія з с. Рихтичі Дрогобицького району, — не дають нічого збирати з поля, аби хоч що-небудь приготувати на дорогу, а то ж прийдеться гинути в дорозі...”⁵¹. І все ж, у більшості випадків польські сім’ї, що евакуювалися, везли з собою в Польщу офіційно дозволений у дві тонни побутовий вантаж, худобу і навіть речі релігійного культу⁵².

У всякому разі, умови виїзду поляків з України, загалом, були, схоже, не такими важкими, як умови евакуації українців з Польщі. Останні дуже часто в процесі виїзду зазнавали різних бандитських нападів, пограбувань, убивств⁵³.

Виїжджаючим полякам доводилося зазнавати різних митарств на пунктах збору переселенців біля залізничних колій, де вони очікували своїх поїздів тижнями й місяцями⁵⁴.

Евакуаційні структури, партійні і радянські органи обласного масштабу чимало робили для того, щоб, з одного боку, швидше провести евакуацію, з другого, — якимось полегшити умови переїзду. Для вибивання так званих поїздів-“вертушок” підключалися обкоми партії. Керівники областей залучали до організації виїзду поляків лояльно налаштованих представників польської громадськості, організовували наради і збори груп польського населення.

Вже на початку 1945 р. було створено Союз польських патріотів в СРСР. 13 лютого 1945 р. голова Львівського обласного правління Союзу польських патріотів професор Мазур просив секретаря обкому партії І. Грушецького направити в Польщу делегацію Союзу патріотів для попереднього ознайомлення з умовами для поселення і проживання евакуйованих зі Львова поляків, а також увести до складу делегації письменника Йосифа Воробця (Яна Бжозу), ксьондза Михала Ренкаса, директора Польського державного театру Броніслава Домбровського, професора університету ім. І. Франка Євстахія Жилінського, від робітників заступника начальника цеху електрокомбінату Антона Барвінського та від ремісників Владислава Добжанського⁵⁵.

У березні 1945 р. професор Мазур у листі до І. Грушецького просив звільнити з ув’язнення 24 професорів, доцентів та наукових співробітників вузів Львова, найбільше з політехнічного інституту. Серед ув’язнених були доктори технічних наук Володимир Бужинський, Станіслав Фризе, Мечислав Герман, Александр Козіковський, Тадеуш Кучинський, Еміль Лазорик, Вітольд Мінкевич, Едвін Лажек, Едвард Сухарда та ін.⁵⁶

Польські підпільні структури намагалися паралізувати діяльність лояльно налаштованих до радянської політики поляків. 8 лютого 1945 р. заступник голови Львівського Союзу ПП доктор медичних наук Владислав Белінський, розкриваючи отриману нібито з Любліна бандероль, загинув від вибуху, а його дружина була поранена. Стало відомо, що командування АК постановило таким чином покарати тих поляків, які підписали звернення до польської інтелігенції і народу із закликом будувати нову Польщу в Польщі. Львівські поляки коментували вбивство як акцію підпілля ендеції. У відповідь на це вбивство радянські каральні органи заарештували 41 поляка за підозрінням у приналежності до АК та інших підпільних груп⁵⁷.

За погодженням з офіційними радянськими колами намагалися впливати на проходження евакуації поляків представники Уряду Польщі. Під цим кутом зору дуже цікавою видається робота віце-прем’єра Станіслава Грабського, як відомо, до 1939 р. завзятого українофоба, одного з лідерів польської ендеції. Від вересня 1939 р. до осені 1941 р. він перебував у радянському ув’язненні. В 1941 р. був звільнений. Виїхав у Лондон, де пев-

ний час очолював Раду Народову. В 1944 р. повернувся у Польщу і в складі коаліційного уряду обійняв пост віце-прем'єра. Вже будучи віце-прем'єром, вважав, що у питанні про Львів Сталін мав би піти на поступки полякам. Не зробив він того нібито з вини "кліки" Арцішевського-Соснковського і особливо Бур-Комаровського, Суліцького, які переконували польський уряд у Лондоні в неминучості війни між СРСР і західними державами — Англією та США. У Львові віце-прем'єр був у серпні 1945 р. 25 серпня відвідав голову облвиконкому Козирева, 26-го мав зустріч з польським уповноваженим з переселення по Львівському евакорайону Подкоморським, того ж дня — з арцибіскупом Базеком, провів наради з польським професорсько-викладацьким складом вузів Львова, з польськими адвокатами, з робітниками транспортної та енергетичної мережі, з учителями-поляками, з ремісниками. В кожній нараді брали участь по 25—30 представників від відповідних груп польської громадськості. На нарадах Грабський переконував поляків, що кордони Польської держави встановлені остаточно, і "нема жодних видів на їх зміну", хвалив Сталіна, завдяки якому Польща одержала великі території на заході, віддала землі, де мешкало 4 млн поляків, але набула землі, де проживало 8 млн (німців. — С. М.). Він вважав, що в нових умовах Польська держава стане однорідною в національному відношенні, індустріально-аграрною — в економічному, і все те — завдяки Й. Сталіну.

В його бесідах з поляками Львова сильно звучали також ностальгічні ноти: "Я виріс у Львові. Мені дуже боляче залишати це рідне місто, яке є свідком багатовікової польської історії і культури. Мені боляче дивитися, що Львів не становить тепер польськості. Львів'яни — це особлива польська нація, і ми повинні її зберегти там у себе в державі". Польський політик позитивно відгукувався про зустрічі з Грушецьким і Козиревим: "Ці люди дуже добре налаштовані, щиро бажають, щоб поляки виїхали в свою країну друзями народів СРСР".

В цілому, за оцінками відповідних радянських служб, перебування С. Грабського у Львові посилювало бажання польської інтелігенції до виїзду в Польщу. Щоправда, в підпільних польських колах велися розмови, "ніби своєю позицією він скомпрометував себе, вижив з розуму"⁵⁸.

Дуже важливе значення для розв'язання багатьох труднощів евакуації польського населення із західних областей мала українсько-польська зустріч у Києві 20 вересня 1945 р. за участю С. Грабського, М. Хрущова, Д. Мануїльського та ін.

На зустрічі було вирішено: продовжити терміни евакуації до 31 грудня 1945 р. (як відомо, і цей термін згодом виявився нереальним);

створити у Львові Комітет сприяння евакуації поляків з 30 чол., склад якого повинен бути затверджений головою Львівського облвиконкому;

дозволити Комітетові сприяння відправляти до Польщі делегації від різних груп населення в кількості до 25 чол. для визначення місць переселення й інформувати переселенців про умови життя на нових місцях розселення;

сприяти виділенню необхідної кількості поїздів—"вертушок" Львів—Сілезія для безперервного перевезення евакуйованих;

надати право зареєстрованим до 31 грудня 1945 р. жителям Львова евакуюватися навесні 1946 р., а для від'їжджаючих взимку забезпечити теплі вагони;

на львівському вокзалі побудувати барак для підльвівських переселенців; польським і українським селянам дозволити дво- і триразовий перетин границі для перевезення речей возами;

священникам (ксьондзам) дозволити вивезення речей культового призначення.

На цій же зустрічі Голова РНК УРСР М. Хрущов погодився передати польському урядові польські пам'ятники у Львові, пов'язані виключно з історією і культурою Польщі, але водночас висловив бажання залишити у Львові “пам'ятник Адаму Міцкевичу як письменнику, що користується популярністю і любов'ю серед українського народу”.

С. Грабський, у свою чергу, від імені Польського Уряду висловив подяку уряду УРСР за великодушний дружній акт⁵⁹.

Вдруге С. Грабський перебував у Львові з 11 до 16 листопада 1945 р. Знову мав зустрічі з обласними радянськими керівниками, з арцибіскупом, з польським уповноваженим з переселення, з керівництвом львівського філіалу Союзу польських патріотів, виступив ініціатором створення з метою реалізації домовленостей у Києві Комітету громадського сприяння переселенню поляків у Польщу, запропонував увести в такий Комітет 6 представників від духовенства, 12 — від СПП, 12 — від сіл. Як уже зазначалося, саме під час цього перебування у Львові С. Грабський ніби ще висловлював надію, що на наступній зустрічі у верхах представників СРСР та західних держав буде підняте питання про Львів і Вільно⁶⁰.

Незважаючи на шалений опір евакуації польського антирадянського підпілля, небажання маси польського населення залишати місця свого постійного проживання, труднощі евакуації сотень тисяч родин з майном і пожитками, з кінця 1945 р. для більшості поляків евакуація перестала бути дилемою: виїжджати чи не виїжджати. Звичайно, і в першій половині 1946 р. залишалось чимало поляків, які за всяку ціну намагались уникнути евакуації. Але основна маса польського населення змирилася з неминучістю виїзду в Польщу. Єжи Кохановський писав про це так: “Видається, що поляки з давніх польських земель відносно швидко — ще у 1945 р. прийняли до відома остаточність і невідворотність змін. Німці ж на “Ziemiach odzyskanych” пережили ще свій “період надії” в 1946 році після промови Черчілля у Фултоні”⁶¹. Можна погодитися зі справедливістю такого твердження стосовно поляків, однак з певною поправкою — не раніше, ніж на кінець 1945 р.

Кількісні показники евакуації поляків із західних областей України були наведені на початку статті. Тут, однак, варто зробити такі узагальнення.

Підписання Угоди від 9 вересня 1944 р. між урядом Української РСР і ПКНВ було здійснене за волею Кремля в інтересах вигідного для Москви повоєнного облаштування Європи.

Угода практично не ставила на меті врахування намірів і бажань широких народних мас як з української, так і з польської сторін, хоча з обох були окремі політичні групи, які позитивно ставилися до її реалізації.

При підписанні Угоди сторони і сили, які стояли над ними, не передбачали складності і труднощів, які мали виникнути в процесі її реалізації; підтвердженням цього є початкове встановлення терміну реалізації цієї Угоди до 1 лютого 1945 р.

Реалізація Угоди здійснювалася головним чином силовими методами державних структур над сотнями тисяч людей; переселення з обох боків якихось практичних можливостей і прав впливати на характер евакуації, переїзду і розселення на нових місцях для самих евакуйованих практично не допускало.

Взаємна евакуація поляків і українців у 1944—1946 рр. залишилася глибокою психологічною травмою в національній свідомості обох наро-

дів; разом з тим вона збагатила історичний досвід наших народів, який кличе до порозуміння між ними, до розвитку співробітництва і дружніх відносин між Україною та Польщею.

¹ Депортації. Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х рр. Документи. Матеріали. Спогади. У трьох томах. — Львів, 1996. — Т. 1. 1939—1945 рр. — С. 287—288.

² Там само. — С. 287—293.

³ Степан Макаруч. Нищення населення на Волині в часи війни (1941—1945) // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів, 1999. — Вип. 34. — С. 381.

⁴ Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО). Ф. 3, оп. 1, од. зб. 68, арк. 21.

⁵ Державний архів Тернопільської області (далі — ДАТО). Ф. П—1, оп. 1, од. зб. 284, арк. 15.

⁶ ДАЛО. Ф. 3, оп. 1, од. зб. 68, арк. 21.

⁷ Ткачов Сергій. Польсько-український трансфер населення. 1944—1946. Виселення поляків з Тернополя. — Тернопіль, 1997. — С. 55.

⁸ Депортації. Західні землі України... — Львів, 1998. — Т. 2. 1946—1947. — С. 118—119.

⁹ ДАТО. Ф. Р. —1833, оп. 4, од. зб. 20, арк. 7—8.

¹⁰ Макаруч Степан. Розміщення та побутове влаштування переселенців з Польщі в Україні у 1944—1947 рр. // Збірник праць кафедри української преси. На пошану професора Володимира Здоровеги. — Львів, 2000. — Вип. 3. — С. 177—178.

¹¹ Кошаровські Жерзу. Przesuniescie granic // Karta. — Warszawa: Fundacja osrodka Karta, 1994. — С. 66.

¹² Ibid. — С. 67.

¹³ Ткачов Сергій. Назв. праця. — С. 89; Сергійчук Володимир. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944—1946 рр. — К., 1999. — С. 20.

¹⁴ Ткачов Сергій. Назв. праця. — С. 91; Сергійчук Володимир. Назв. праця. — С. 20.

¹⁵ Буцко О. В. Украина-Польша: миграционные процессы 40-х годов. — К., 1997. — С. 70.

¹⁶ Торжество історичної справедливості. — Львів, 1968. — С. 659.

¹⁷ ДАЛО. Ф. 3, оп. 1, од. зб. 63, арк. 35.

¹⁸ Поклик сумління (Газета українського т-ва “Меморіал”). — 1991. — № 9(23). — С. 2.

¹⁹ ДАЛО. Ф. 3, оп. 1, од. зб. 63, арк. 38.

²⁰ Там само, од. зб. 230, арк. 85—86.

²¹ Там само, од. зб. 241, арк. 93.

²² Там само, од. зб. 230, арк. 83.

²³ Там само, од. зб. 214, арк. 129.

²⁴ Там само, од. зб. 63, арк. 71.

²⁵ Там само. Ф. 5001 (Дрогобицький обком Компартії України), оп. 2, од. зб. 21, арк. 104—105.

²⁶ ДАЛО. Ф. 3, оп. 1, од. зб. 63, арк. 55—57.

²⁷ Там само, од. зб. 214, арк. 4.

²⁸ Там само, арк. 6—7.

²⁹ Там само, арк. 4—6.

³⁰ Там само. Ф. 5001, оп. 6, спр. 46, арк. 74—75 зв.

³¹ Там само, арк. 138—141.

³² Там само, арк. 140—141.

³³ Там само. Ф. 3, оп. 1, спр. 214, арк. 55.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само, арк. 69.

³⁶ Там само. Ф. 5001, оп. 6, спр. 46, арк. 254.

³⁷ Там само. Ф. 3, оп. 1, спр. 214, арк. 113.

³⁸ Там само, арк. 38.

³⁹ Там само, спр. 68, арк. 76.

⁴⁰ Там само. Ф. 5001, оп. 6, спр. 46, арк. 190.

⁴¹ Там само, арк. 37 зв.

⁴² Там само. Ф. 5001, оп. 2, спр. 21, арк. 108.

⁴³ Макаруч Степан. Радянські методи боротьби з ОУН і УПА (За матеріалами 1944—1945 рр. з Дрогобицької та Львівської областей) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск до 60-річчя УПА. — Дрогобич, 2002. — С. 84—85.

- ⁴⁴ К о с х а н о w s k i J e r z y. Przesuniescie granic... — S. 67.
⁴⁵ ДАЛО. Ф. 3, оп. 1, спр. 63, арк. 45.
⁴⁶ Там само, арк. 13.
⁴⁷ К о с х а н о w s k i J e r z y. Przesuniescie granic... — S. 66.
⁴⁸ Б у ц к о О. В. Украина-Польша: миграционные процессы... — С. 68.
⁴⁹ ДАТО. Ф. Р. — 1833, оп. 5, спр. 30, арк. 143—145; ДАЛО. — Ф. Р. — 221, оп. 2, спр. 25, арк. 17, 47.
⁵⁰ ДАЛО. Ф. 3, оп. 1, спр. 239, арк. 79.
⁵¹ ДАЛО. Ф. 5001, оп. 6, спр. 46, арк. 254, 255.
⁵² ДАТО. Ф. П. — 1, оп. 1, спр. 284, арк. 3, 6 зв.
⁵³ М а к а р ч у к С т е п а н. Втрати населення Галичини в роки Другої світової війни (1939—1945) // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів, 2000, Вип. 35—36. — С. 339—340; М а к а р ч у к С т е п а н. Розміщення та побутове влаштування переселенців... — С. 185—186; ДАЛО. Ф. 3, оп. 1, спр. 214, арк. 12—13 зв.
⁵⁴ ДАТО. Ф. П. — 1, оп. 1, спр. 284, арк. 3; ДАЛО. Ф. 3, оп. 1, спр. 213, арк. 117—125.
⁵⁵ ДАЛО. Ф. 3, оп. 1, спр. 239, арк. 28.
⁵⁶ Там само, арк. 23—34.
⁵⁷ Там само, спр. 214, арк. 9—11.
⁵⁸ Там само, арк. 77—86.
⁵⁹ Там само, арк. 92—94.
⁶⁰ Там само, спр. 214, арк. 129.
⁶¹ К о с х а н о w s k i J e r z y. Przesuniescie granic... — S. 67.